УДК 811.512.145´271

Н.В. Максимов

СӨЙЛӘМ КАЛЫБЫ: ХӘРӘКӘТНЕ БЕЛДЕРҮЧЕ СҮЗЛӘР

В статье рассматривается технология обучения татарскому языку как неродному. Обосновывается целесообразность обучения языку на синтаксической основе. Выделение синтагматической модели речи в качестве основы обучения неродной речи позволяет акцентировать внимание обучаемого на алгоритме построения словосочетаний и предложений. Опора на алгоритмы помогает обучающемуся варьировать стабильными синтаксическими конструкциями в процессе создания текста-основы и выстраивания диалогов.

Ключевые слова: вопросительные слова, ответные слова, глаголы движения, словосочетание, предложение, модель речи, синтаксис разговорной речи, монолог – рассказ первого лица; диалог первого и второго лица; диалог первого, второго, третьего лица.

Һәр телнең сүзлек байлыгында мөһим урынны теге яисә бу хәрәкәтне белдерүче сүзләр (*чыга, бара, килә, керә, менә төшә, кайта һ.б.*) алып тора. Әлеге сүзләр сөйләмдә катнашучы кешеләрнең яшәү рәвеше, аларның җәмгыятьтә тоткан урыны, кылган эш-гамәлләре белән бәйле бик күп төшенчәләрне, кешеләр арасында була торган үзара мөнәсәбәтләрне бергә бәйләүче һәм туплаучы үзәк вазифасын башкара.

Башка телләрдәге кебек татар телендә дә юнәлешле хәрәкәтне белдерүче бу сүзләр төркеменә сөйләмдә, нигездә, *кайчан*? *кая*? *кем белән*? *кайда*? *нәрсәдә*? *ничек*? *нигә*? *нишләргә*? кебек сорау сүзләргә җавап бирүче сүзләр һәм синтетик яки аналитик төрдәге иярчен җөмләләр төркеме ияреп килә. Җөмлә кисәкләренең логик-грамматик бүленеше ягыннан караганда, без аларны түбәндәгечә атыйбыз:

Кем?	Сорау сүзләр	Җавап сүзләр	Җавап җөмләләр	Нишли?
1 Мин	**Кайчан?**	кайткач теләгәндә чыкканда чакырганда менгәч	әнием кайткач энем теләгәндә апам чыкканда дустым чакырганда башкалар менгәч син төшкәч дәресләр тәмамлангач	**нишлим?** барам чыгам керәм менәм төшәм кайтам

2 Син		төшкәч тәмамлангач	әниең кайткач энең теләгәндә апаң чыкканда дустың чакырганда башкалар менгәч мин төшкәч дәресләр тәмамлангач	**нишлисең?** барасың? барасыңмы? чыгасың? чыгасыңмы керәсең? керәсеңме? менәсең? менәсеңме? төшәсең? төшәсеңме? кайтасың? кайтасыңмы?

Юнәлешле хәрәкәтне белдерүче сүзләр, татар телендә барлык формада – **нишлә**, юклык формасында **нишләмә** сүзенә нигезләнеп, сөйләмдә катнашучы затларны белдерүче сүзләр белән затта һәм санда яраклашып, сорау сүз формасын ала һәм, гадәттә, сөйләмдә антоним мәгънәле парлар буларак кулланыла: раслау яки инкарь итү мәгънәсен белдерә.

Бару – кемнеңдер (I яки II, яки III затның) яки нәрсәнеңдер кайсыдыр бер объектка карата юнәлеше булган хәрәкәт. Хәрәкәт һәрвакыт башлану ноктасыннан (*кайдан*?) бер яки берничә эзлекле тукталыш ноктасына (*кая*?) юнәлешендә башкарыла. Хәрәкәтнең төп башлану һәм тәмамлану ноктасы – без яшәгән урын (йорт, авыл, квартира, шәһәр һ.б.). Калганнары – хәрәкәт уңаенда вакытлыча ясалган тукталышлар (төрле объектлар, мәсәлән: балалар бакчасы, мәктәп, кибет, театр, бассейн, ашханә һ.б.) гына.

Сөйләм калыбында сөйләүченең (I затның) бару һәм кайту юнәлешендәге хәрәкәте турында монолог-хикәясен, I һәм II затның кара-каршы сөйләшен (I диалогны), I һәм II затның III зат турындагы әңгәмәсен (2 нче диалогны) һәр очрак өчен калыпта – сөйләм синтаксисында түбәндәгечә биреп булыр иде:

<table>
<tr><th>Кем?
кем</th><th>Кайдан?
откуда</th><th>Кая?
куда</th><th>Нишли?
что делает</th><th>Нишләми?
что не делает</th></tr>
<tr><td>1
Мин</td><td rowspan="3">өйдән
мәктәптән
түгәрәктән
кибеттән
эштән

парктан
шугалактан
концерттан
кунактан

бакчадан
кинотеатрдан

спектакльдән
китапханәдән
ашханәдән

урманнан</td><td rowspan="3">мәктәпкә
өйгә
кибеткә
түгәрәккә
кибеткә
эшкә

паркка
шугалакка
концертка
кунакка

бакчага
кинотеатрга

спектакльгә
китапханәгә
ашханәгә

урманга</td><td>барам
кайтам</td><td>бармыйм
кайтмыйм</td></tr>
<tr><td>2
Син</td><td>барасың?
барасыңмы?

кайтасың?
кайтасыңмы?

бар
кайт</td><td>бармыйсың?
бармыйсыңмы?

кайтмыйсың?
кайтмыйсыңмы?

барма
кайтма</td></tr>
<tr><td>3
Ул

Әнием

Әниең

Әнисе</td><td>бара?
барамы?

кайта?
кайтамы?

барсын
кайтсын</td><td>бармый?
бармыймы?

кайтмый?
кайтмыймы?

бармасын
кайтмасын</td></tr>
</table>

Сөйләүче бер көндә хәрәкәт белән бәйле эшлисе эшен вакыт ягыннан берничә өлешкә бүләргә мөмкин: 1) кайсыдыр көннең билгеле бер вакытында (*иртән, көндез, кичен* яки *төшкә кадәр, төштән соң* һ.б.) каядыр яки кайларгадыр бара; 2) берничә җиргә барса, ул аны билгеле бер эзлеклелектә (*хәзер, иң элек, башта, аннан соң* һ.б.) кебек сүзләр ярдәмендә башкара; 3) шул көндә башкарасы яки башкарган эшенең төгәл яки якынча вакытын сәгатьләрдә (*сәгать 1 гә, сәгать 1 гә кадәр, сәгать 1 дә, сәгать 1 дән соң* һ.б.); 4) атна эчендәге көн исемнәрендә (*дүшәмбедә, сишәмбедә, пәнҗешәмбедә, җомгада, шимбәдә, ял көнендә*); 5) айның кайсы көнендә (*берендә, унберендә, егерме берендә; алтысында, уналтысында, егерме алтысында* һ.б.); 6) ай исемнәрендә (*гыйнварда яки гыйнвар аенда, февральдә яки февраль аенда* һ.б.); 7) ел исәбен күрсәткән саннарда (*2000 нче елга кадәр, 2010 нчы елда, 2017 нче елдан соң* һ.б.); 8) синтетик иярчен җөмләләрдә (*әни кайткач, вакытым булса, әбием килсә* һ.б.); 9) хәл фигыль формаларында (*теләгәч, теләгәндә* һ.б.); 10) ел фасылларын белдерүче рәвешләрдә (*кышын* яки *кыш көннәрендә, язын* яки *яз көннәрендә, җәен* яки *җәй көннәрендә, көзен* яки *көз көннәрендә* һ.б.); 11) *шул вакытта, шуннан соң, шундук, аңа кадәр, аннан соң* кебек сүзләр ярдәмендә. Укучыга, үзлегеннән татар телен өйрәнүчегә һәм телгә өйрәтүчегә җиңелрәк булсын өчен,

сөйләм калыбында без *кайчан*? соравына җавап бирүче сүзләрнең һәм иярчен җөмләләрнең берничәсен генә – көндәлек сөйләмдә иң еш кабатланганнарын гына кулланабыз:

Кем?	Кайчан?	Кайдан?	Кая?	Нишли?
1				
Мин	**бүген**	өйдән	мәктәпкә	барам
2	**иртәгә**	мәктәптән	түгәрәккә	
Син		түгәрәктән	кибеткә	барасың?
	иртән	кибеттән	эшкә	барасыңмы?
	көндез	эштән		
	кичен			
		парктан	паркка	
	башта	шугалактан	шугалакка	
	аннары	концерттан	концертка	
		кунактан	кунакка	
	сәгать			
	1 гә кадәр	бакчадан	бакчага	
	1 гә	кинотеатрдан	кинога	
	1 дән соң			бар
3		спектакльдән	спектакльгә	
Ул	мәктәпкә	китапханәдән	китапханәгә	бара?
	кадәр	ашханәдән	ашханәгә	барамы?
Әнием				
Әниең	мәктәптән	урманнан	урманга	
Әнисе	соң			барсын

Кая да булса барганда яки кайтканда, кеше *ялгызы* гына (үзе генә) яки бер үк вакытта *кем беләндер* булырга мөмкин. Сөйләшүдә катнашучы затларга карата кулланганда, I зат – сөйләүче үзенә карата – *ялгызым*, ягъни *үзем генә* дигән, II затка карата – *ялгызың*, ягъни *үзең генә* дигән, III затка карата *ялгызы*, ягъни *үзе генә* дигән аныклаулы мәгънәле сүз формаларын кулланырга мөмкин.

Кеше бер яки берничә юлдашы (туганы яки туганнары, дусты яки дуслары, танышы яки танышлары, танышы булган яки таныш булмаганнар) белән дә бергә *бер үк вакытта* кая да булса барырга яки кайтырга – килгән якка кире хәрәкәт итәргә мөмкин. Укучыга, үзлегеннән татар телен өйрәнүчегә һәм телгә өйрәтүчегә җиңелрәк булсын өчен, сөйләм калыбында без *кем белән*? соравына җавап бирүче сүзләрнең кан кардәшлек ягыннан туганлык мөнәсәбәтен билгеләүчеләрен генә кулланабыз. Алар, *кем белән*? соравына җавап буларак, сөйләмдә катнашучы һәр зат (*мин, син, ул*) ничек таләп итсә, шул формада гына, ягъни яраштырылып кулланыла:

<table>
<tr><th>Кем?</th><th>Кайдан?</th><th>Кая?</th><th>Кем белән?</th><th>Нишли?</th><th>Нишләми?</th></tr>
<tr><td>1
Мин

үзем
үзем генә</td><td rowspan="3">өйдән
мәктәптән
түгәрәктән
кибеттән
эштән

парктан
шугалактан
концерттан
кунактан

бакчадан
кинотеатрдан

спектакльдән
китапханәдән
ашханәдән

урманнан</td><td rowspan="3">мәктәпкә
өйгә
кибеткә
түгәрәккә
кибеткә
эшкә

паркка
шугалакка
концертка
кунакка

бакчага
кинотеатрга

спектакльгә
китапханәгә
ашханәгә

урманга</td><td>әнием
әтием
әбием
абыем
апам
бабам
энем
дустым
белән</td><td>барам
кайтам</td><td>бармыйм
кайтмыйм</td></tr>
<tr><td>2
Син

үзең
үзең генә</td><td>әниең
әтиең
әбиең
абыең
апаң
бабаң
энең
дустың
белән</td><td>барасың?
барасыңмы?

кайтасың?
кайтасыңмы?

бар
кайт</td><td>бармыйсың?
бармыйсыңмы?

кайтмыйсың?
кайтмыйсыңмы?

барма
кайтма</td></tr>
<tr><td>3
Ул

Әнием
Әниең
Әнисе

үзе
үзе генә</td><td>әнисе
әтисе
әбисе
абыйсы
апасы
бабасы
энесе
дусты
белән</td><td>бара?
барамы?

кайта?
кайтамы?

барсын
кайтсын</td><td>бармый?
бармыймы?

кайтмый?
кайтмыймы?

бармасын
кайтмаын</td></tr>
</table>

Хәрәкәт *җәяү*, ягъни аяклар ярдәмендә физик хәрәкәт ясап – атлап яки кешеләрне бер урыннан икенче урынга үзйөрешле күчерү чарасын – электр яки су, яки һава транспортын – механик көчләрне, яки төрле җайланмаларны кулланып та башкарыла. Бу очракта сөйләм калыбында *ничек*? яки *ни рәвешле*? сорау сүзләргә җавап буларак, физик көч кулланып башкарылган хәрәкәтнең башкарылу рәвеше күрсәтелә:

<table>
<tr><th>Кем?</th><th>Кайдан?</th><th>Кая?</th><th>Нәрсәдә?</th><th>Ничек?</th><th>Нишли?</th></tr>
<tr><td>1
Мин</td><td rowspan="3">өйдән
мәктәптән
түгәрәктән
кибеттән
эштән
парктан
шугалактан
концерттан
кунактан
бакчадан
кинотеатрдан
спектакльдән
китапханәдән
ашханәдән
урманнан
Мәскәүдән
Казаннан</td><td rowspan="3">мәктәпкә
өйгә
кибеткә
түгәрәккә
эшкә

паркка
шугалакка
концертка
кунакка

бакчага
кинотеатрга

спектакльгә
китапханәгә
ашханәгә

урманга
Мәскәүгә

Казанга</td><td rowspan="3">автобуста
троллейбуста
велосипедта
самолётта
пароходта
атта

трамвайда
таксида
машинада
поездда
метеорда
электричкада

көймәдә</td><td rowspan="3">җәяү
тиз-тиз
ашыгып
ашыкмыйча

утырып

йоклап

басып

укып

сөйләшеп</td><td>барам
кайтам</td></tr>
<tr><td>2
Син</td><td>барасың?
барасыңмы?

кайтасың?
кайтасыңмы?

бар
кайт</td></tr>
<tr><td>3
Ул

Әнием

Әниең

Әнисе</td><td>бара?
барамы?

кайта?
кайтамы?

барсын
кайтсын</td></tr>
</table>

Хәрәкәт ул – үз өстеңә алып, кайсы да булса *максатны* үтәү өчен башкарыла торган процесс та; ягъни бару һәм кайту һәрвакыт, сөйләмдә катнашучы затларның теләгенә һәм максатына ярашлы итеп, алдан план корып башкарыла. Хәрәкәт белән бәйле максатлар исә берничә төрле булырга мөмкин. Максатның үтәлешенә юнәлтелгән хәрәкәт сөйләм калыбында, беренче очракта, *нишләргә*? яки *нишләр* ***өчен***? яки *нишләргә* ***дип***? сорау сүзләренә җавап сүзләр формасында кулланыла. Бу очракта сөйләмдә катнашучы затларның хәрәкәт юнәлеше сайланган максатка ярашлы төргә әверелә, ягъни бер төрдән икенче төргә күчешле хәрәкәт формасын ала:

Кем?	Кая?	Нәрсәдә?	Нишләр өчен?	Нишләргә дип?	Нишли?
1 Мин	тауга	чанада	шуар	шуарга	барам
		чаңгыда			
2 Син	паркка	велосипедта	йөрер	йөрергә	барасың?
		чаңгыда			барасыңмы?
	ипподромга	атта			бар
3 Ул	автодромга	машинада			бара?
	шугалакка	конькида			барамы?
Әнием		тимераякта			барсын
Әниең	бассейнга		йөзәр	йөзәргә	кайта?
Әнисе	күлгә	көймәдә	**өчен**	**дип**	кайтамы?
					кайтсын

Икенче очракта исә, хәрәкәт юнәлеше сөйләм калыбында, беренчедән, аерым конструкция ясап, *нәрсәгә*? дигән сорау сүзгә җавап бирүче предметларга карата кулланыла; икенчедән, мәгънәсе ягыннан максатны белдерүче *нишләр **өчен***? һәм *нишләргә **дип***? кебек сорау сүзләргә җавап биргән процессны белдерүче сүзләргә карата кулланыла:

Кем?	Кая?	Нәрсәгә?	Нәрсә?	Нишләр өчен?	Нишләргә дип?	Нишли?
1 Мин	мәктәпкә			укыр	укырга	барам
	кибеткә	ашамлыкка	ашамлык	алыр	алырга	бараммы?
	китапханәгә	китапка	китап			
	ашханәгә		ризык	ашар	ашарга	
			чәй	эчәр	эчәргә	
2 Син	филармониягә	концертка	концерт	карар	карарга	барасың?
	кинотеатрга	кинога	кино			барасың-мы?
	театрга	спектакльгә	спектакль			
	урманга	ялга		ял итәр	ял итәргә	бар
3 Ул	бакчага	җиләккә	җиләк	җыяр	җыярга	
			су	сибәр	сибәргә	бара?
	елгага	балыкка	балык	тотар	тотарга	барамы?
Әнием		эшкә	эш	эшләр	эшләргә	
				өчен	**дип**	барсын
Әниең						кайтсын
Әнисе						

Юнәлешле хәрәкәт яки процесс булсын өчен, кайчакта аны барлыкка китерә яки туктата алырлык *сәбәп* булырга тиеш. Хәрәкәт яки процесс башлансын яки тәмамлансын өчен, сәбәпләр бер яки берничә булырга мөмкин. Сөйләм калыбында алар *нигә*? *ни сәбәпле*? *нәрсә аркасында*? кебек сорау сүзләргә синоним яки антоним мәгънәле җавап сүзләр яки аерымланган компонентлар формасында бирелә:

Кем?	Кайчан?	Кая?	Нигә?	Ни сәбәпле?	Нишли?
1 Мин	авырганда	мәктәпкә кибеткә	авырганга	авыру	барам бармыйм
	авырып киткәндә	китапханәгә	авыргач	авырып китү	бараммы?
		ашханәгә	теләгәнгә		
	авырмаганда				
	теләгәндә теләгем булмаганда	филармониягә кинотеатрга театрга			
2 Син	теләгең булмаганда	урманга бакчага			барасың? барасыңмы?
		елгага			бар барма
3 Ул				**сәбәпле аркасында**	бара? барамы?
Әнием Әниең Әнисе	теләге булганда				барсын бармасын
	теләмәгәндә				кайтсын кайтмасын

Татар телен өйрәнүче, аеручa аны өйрәтүче өчен сөйләм калыбының без карап үткән таләпләрен үтәү зур әһәмияткә ия. Алар телне үзләштерүне җиңеләйтә һәм бу процессны тизләтергә ярдәм итә.

Әдәбият

Закиев М.З. Татарская грамматика. Казань: Таткнигоиздат, 1995. Том 3: Синтаксис. 576 б.

Максимов Н.В. Словосочетания как основа обучения неродному языку // Вестник КГТУ. 2013. Т. 16, № 7. С. 325–328.

Максимов Н.В. Телгә өйрәтү технологиясе (Технология обучения неродному языку) // Фәнни Татарстан. 2014. № 3. С. 106–112.

Максимов Н.В. Сөйләм калыбы ул – сөйләмгә өйрәтүнең нигезе. (Модель речи это – основа обучения разговорной речи) // Преподавание на татарском языке в системе среднего и высшего образования: история, современность и перспективы: материалы региональной научно-практической конференции, посвящённой 190-летию со дня рождения Каюма Насыри. Казань, 2015. С. 139–147.

Максимов Н.В. Технология обучения татарскому языку на основе моделей речи (на русском и татарском языках). Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. 255 с.

Максимов Н.В. Сөйләшергә өйрәтү формуласы. (Формула обучения речи). Казан: Мәгариф. Татар теле. 2016. № 1. 42 б.

Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Хәтер, 2001. 432 б.

Максимов Николай Валентинович,
филология фәннәре кандидаты,
Казан (Идел буе) федераль университетының
татар теле һәм татар телен укыту кафедрасы доценты